

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“,
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ, КАТЕДРА РЕТОРИКА

Автореферат на докторска теза:

Межкултурни различия в невербалната
комуникация между французи и японци през
епохата Мейджи

докторант: Тодор Кръстев

научен ръководител:
проф. дфн Величко Руменчев

София, 2017

СЪДЪРЖАНИЕ:

Глава I. Японска традиционна култура, ценности и невербални аспекти

Глава II. Японска невербална комуникация

Глава III. Периодът Мейджи. Японски бит и външен вид на японците

Глава IV. Межкултурни различия през погледа на французите в Япония през ерата Мейджи

Въведение

Невербалната комуникация е тема, будеща широк интерес днес. Това е логично, имайки предвид, че невербалната комуникация, според всички съвременни изследвания, има предимство пред вербалната при оформянето на впечатление за събеседника и при процеса на убеждаване в живото общуване. Все повече научни и не само научни трудове са посветени на нея, като изследват различни тенденции в „езика на тялото“, в стремежа да подобрят теоретичната и практическата подготовка на ораторите и на непрофесионалистите, желаещи да бъдат по-успешни комуникатори. Межкултурните различия са може би най-осезаемата и разбираема област на невербалната комуникация. Събирането на информация за порядките на невербално поведение в дадено общество може по един съвсем директен начин да ни отвори вратата към комуникация с неговите членове, или да я затръшне завинаги, а историята на межкултурните контакти и на техния невербален аспект е основен източник в тази насока. Дисертационният труд си поставя за цел обобщаването на един такъв межкултурен опит, ограничен от определени рамки: първо, разглежданите култури са две, френската и японската, и те дават пример за едно по-мощно културно открояване Запад-Изток; второ, дисертационният труд се ограничава в исторически рамки, отговарящи на интензивния период на взаимно откриване на двете култури: периодът Мейджи (1868-1912), характеризиращ се с отварянето на Япония към международни контакти под силното западно влияние (на Европа и САЩ). Методът на дисертационният труд е анализ и обобщаване на невербалния аспект на комуникацията между французи и японци на базата на текстовете на френски пътешественици, посетили Япония през разглеждания период и оставили свидетелства по въпроса. Анализът се съпоставя с натрупаната вече научна информация за японското общество – взети са предвид конкретни специфики, елементи от невербалната комуникация, както и културни, социални, психологически характеристики на японците, влияещи на невербалното общуване.

Глава I. Японска традиционна култура, ценности и невербални аспекти

Първата глава на дисертационния труд има за задача да представи и обобщи някои базови културни установки в Япония, важни за разбирането на манталитета на японца. Разглеждаме някои концепции, произлизащи от японските религии и философски течения, които имат отношение към невербалния аспект на общуването: такива са възприемането на пространството, йерархичната структура в обществото, мястото на абстрактно-логическото мислене за разбирането на света. От религията произхождат и някои специфични за японца модели за поведение, които дисертационният труд търси да изтъкне, включително примери за придаване на определен външен вид или за възприемане на определена позиция на тялото. След въпроса за религиите, представяме някои теории, отнасящи се до психиката на японца, по-специално до възприятието на японския „аз“ и до мястото на индивида в социума. Накрая разглеждаме символиката на някои части на тялото в традиционната култура на Япония.

Шинтоизмът е неразривно свързан с японската идентичност и национална идея и ни дава нагледен пример за културно различие спрямо западното понятие за религия. Светът на шинтоизма е населен от милиони божества, но въпреки това, шинтоизмът се различава от познатите на Запад политеистични религии, за което прилагаме теорията на японския учен Ямаори Тецуо. В шинтоизма откриваме интересни концепции, отнасящи се до невербалната комуникация – изтъкваме някои характеристики на сакралното и профанното пространство в Япония, както и пример от японската Шинто митология за универсален, пораждащ живот невербален акт - смехът.

На второ място, представяме накратко конфуцианството, което също не притежава типични характеристики на религия и което оставя дълбоки следи в историята на Япония, инспирирайки всеобщ модел на подражание в лицето на висшата самурайска класа.

Даоизмът е следващата засегната философско-религиозна система, която допринася за японския манталитет с една коренно различна от

християнската концепция за създаването на света и за неговата опознаваемост, където преимущество над рационалното има интуитивното.

Даоизмът играе важна роля в развиването на дзен-течението в будизма, което асоциираме с японската естетика и представа за красота. Будизмът съжителства в Япония с Шинто по начин, който би изглеждал понякога парадоксален на един европейец. Шинтоизмът е в по-голяма степен отговорен за следването на определени ритуали в Япония, докато будизмът се грижи за проблемите на трансцендентността. Будизмът също налага морална система, където понятията „добро“ и „зло“ са изпразнени от значение и обяснява материалния свят като ситуиран във вселенска празнота. Ролан Барт вижда в японското възприемане и подреждане на пространството белег на тази философия. Според Д.Т. Судзуки в дзен-течението на будизма кристализират особено силно чертите на японската „философия, религия и живот“. Дзен-будизмът поставя акцент върху непосредственото усещане за реалността и утвърждаващата сила на действието, а вербалното в тази философия е виждано като измамно, подчинено на условности и неспособно да отрази правилно битието. Прилагаме примери за образа на мъдрия и съвършения човек, както той е виждан в дзен-будизма. Негови характеристики са незабележимостта, покоя (най-вече заел седяща поза на медитация), както и скромността и дисциплината. Понякога дзен-мъдрецът възприема и привидно абсурдно поведение и е способен на жестоки действия, провокирани от просветлението му и от способността му да посочва света такъв, какъвто е.

Дисертационният труд продължава с представянето на някои специфични японски концепции, важни за разбирането на връзките на взаимодействие между членовете на японското общество. В исторически план, във времето на Втората световна война американската антроположка Рут Бенедикт пише пионерския си труд „Хризантемата и мечата“, в който се стреми да изследва принципите на японското общество и в който разглежда, макар и по един едностранчив начин, въпроси като японското чувство за дълг и срам. Авторката представя и някои невербални аспекти на японското общуване, свързани с японската учтивост. След Рут Бенедикт, други изследователи доразвиват темата за тези японски концепции, сред които Едуард Хол, Такие Лебра, Такео Дой – автори, които дисертационният труд цитира.

Първата от тези японски концепции, разгледана от дисертационния труд, е концепцията „амае“, която според Такео Дой отразява едно присъщо на японците усещане на света, изградено още от времето на първия контакт с майката, което по-късно се изразява като нужда да разчиташ и да се уповаваш на някого. Според Дой „амае“, което можем да преведем като „пасивна любов“ или „зависимост“, е ръководещ принцип в японското общество, представляващ същинската душа на Япония. Амае се базира на силната емоционална връзка, произлизаща от по-близкия физически контакт с майката при японците, доказан от различни емпирични изследвания, цитирани в дисертационния труд. И френският учен Морис Пенге потвърждава, че за японците не е приложима теорията на Фройд за „едиповия комплекс“ или най-малкото той трябва да бъде прочетен по особен начин, през призмата на връзката с майката. Концепцията амае обяснява по-близката дистанция на общуване при японците, а според Такео Дой, амае определя и други специфични японски социални принципи, които се явяват нейни функции. Такива са „он“, „гири“ и „нинджо“, които оформят моралната рамка на японците още отпреди разглежданата от дисертационния труд епоха и до днес. „Он“ представлява специално, продължаващо цял живот чувство за задължнялост и афективна зависимост спрямо висшестоящ в йерархията, което произлиза от традиционната връзка господар-васал. „Гири“ е понятие, свързано с предишното, което можем да преведем като „дълг“. Неспазването на дълга води до срам и до изолация от социума, а ако не е изплатен докрай, „остатъкът“ увлича със себе си още обвързаност и различни емоции, на които японецът е дал определения в своята култура. Последната идея в тази серия е концепцията „нинджо“, която отговаря на спонтанното и естествено чувство на любов и състрадание към хората, които чувстваме близки, а особено силна драматична ситуация, типична за японската култура и изкуство, е когато чувството „нинджо“ влезе в противоречие с дълга „гири“.

Всички тези понятия обясняват съществуването на комплексна мрежа от емоционални обвързаности между членовете на дадена японска група, а това води до ясно разграничаване между свои и чужди, между „вътрешни“ и „външни“ хора. Общуването с хора от вътрешния или външния кръг е различно – проявата на емоциите е допустима в различна степен, когато общуваме с тях.

Отношението към чужденците в японската реалност е противоречиво – отчасти спрямо тях се проявяват типичните японски национални черти на любопитство и любезност, отчасти чужденците биват игнорирани и изключвани. В дисертационния труд прилагаме и откъси от някои съвременни източници, демонстриращи невербалния аспект на японското поведение спрямо чужденците. А тези наблюдения затвърждаваме и чрез текстовия анализ на документите от епохата Мейджи.

Делението вътрешен-външен (на яп. „учи“-„сото“), важно за японската култура, налага определени модели на поведение. В това отношение Япония се отличава от приетите на Запад ценности за стремеж към лична свобода и за обществено самосъзнание. Тези ценности навлизат през ерата Мейджи в Япония и причиняват объркване относно възприемането на личното и публичното пространство. Проблемът се коментира в текстовете на френските автори, разглеждани в дисертационния труд, и ни интересува от гледна точка на проксемиката.

Друго понятие в японската култура, което също засягаме заради връзката му с невербалната комуникация, е „ки“ – сложна концепция, която можем да разбирате като дух, жизнена енергия, емоция, и която според японците се помещава на първо място в корема „хара“. Този въпрос ни насочва към темата за значението на различните части от тялото, което японците придават, и отношението с комуникацията. Ако коремът за японците е вместилище на истинската същност, която не се споделя вербално или никак, особено с външни хора, то лицето „као“ като цяло се смята за лъжливо. Японците, подобно на западните хора, придават значение и на сърцето (на яп. „кокоро“), също асоциирано с искреността и значението на което частично се припокрива с „хара“.

Понятието за „лицето“ при японците се свързва също така със запазването на честта и достойнството, със стремежа да бъде избегната грешка в общуването с останалите хора. В дисертационния труд прилагаме примери, за да демонстрираме поведението на японци, стремящи се да избегнат такъв тип грешка. Като следствие, засягаме проблема за степените на споделяне на вътрешната същност на японците при общуване, прилагайки

теорията на Такие Сугияма Лебра от статията „Азът в японската култура“. Изтъкваме, че макар японците да се приемат за сдържани, както на вербални, така и на невербални външни прояви на емоцията си, в йерархията на своите ценности те дават предимство на „вътрешния аз“ над „презентационния аз“. Френските текстове от ерата Мейджи, разглеждани от дисертационния труд, илюстрират как европейците се учудват от качеството на японците да потискат емоциите си в едни случаи и наивно да дават израз на тях в други. Докато за японците се смята за напълно нормално да не даваш никакъв израз на възмущението си, с цел да „съхраниш“ своето или чуждо „лице“, т.е. достойнство. Според Такие Лебра, която цитираме, „безграничният аз“ е най-дълбокото измерение от японското самоосъзнаване и именно той се помещава в корема. Друго негово качество е че той е трансцендентен, вселенски и сближаващ всички хора. Тази концепция, която свързваме с будистката традиция, дава едно възможно философско обяснение на силния групов дух, характерен за японците.

Първата глава на дисертационния труд е посветена на представянето на тези специфични японски ценности, защото те обосновават дадено поведение като правилно или неправилно. Знаем, че невербалната комуникация, макар и по-трудна за контролиране от вербалната, е пряко свързана със самосъзнанието за нашите постъпки. Както и В. Руменчев изтъква в „Невербална комуникация в публичната реч и деловото общуване“, фактът, че казваме лъжа, няма да се изрази чрез изтичане на невербална информация, в случаите, когато сме уверени, че постъпваме правилно.

Глава II. Японска невербална комуникация

Втората глава на дисертационния труд е конкретно посветена на невербалните измерения на комуникацията с японци. Ако първата глава си поставя за цел да представи културно-психологическите импулси зад поведението на японците и различията спрямо западните постановки, то тук обобщаваме ключови елементи от видимата страна на японското поведение, като се базираме на съвременни изследвания по въпроса.

Първо, на основание на теорията на Едуард Хол, ситуираме японците сред културите, при които информацията тече „високо-контекстно“. Тоест, всеки член на групата борави с цялото „море“ от неклассифицирана информация за контекста на комуникативния контакт, справя се с нея интуитивно и я споделя с всички останали членове. Прилагаме примери за това как пространството (в професионален, но и в личен план) отразява тази специфика на японската култура за обработване на информацията.

Времето също може да бъде разглеждано като елемент от невербалната комуникация, отразяващ се например върху ролята на паузите в комуникацията, върху нейния ритъм и като следствие – върху синхрона между различните култури, когато техни представители търсят разбирателство помежду си. Едуард Хол въвежда понятия като „бързи и бавни послания“, „монохронно и полихронно време“, даваме примери за различията между японската, френската и американската култури в това отношение. Например японците, както и французите впрочем, са склонни да придават голяма важност на дългосрочността в преговорите. В тези култури е прието да се смята, че единствено продължителното време позволява да се запознаеш с многообразния контекст на комуникационния контакт и да развиеш дълбоки връзки с участниците.

Мълчанието и значението, с което то е натоварено в японската култура, е следващият въпрос, който разглеждаме. Мълчанието или тишината може да бъде разбирано като смислова пауза във вокализацията и като самостоятелен елемент от невербалната комуникация. Такие Лебра очертава четири основни

измерения на тишината в японската култура – истинност, социална дискретност, смущение и предизвикателност. Японецът следователно мълчи, защото тишината е за него символ за едно по-висше и по-автентично разбиране (например между съпруг и съпруга), а на ежедневно ниво тишината се разбира като знак за положителна обратна връзка. Основна функция на тишината е учтивостта, а особеното на японската култура е, че тя принадлежи към културите с „негативна учтивост“, където мълчанието има привилегировано място. Тишината при японците е „социална дискретност“, защото чрез мълчанието японецът е възможно да се стреми да пази репутацията си. Тишината може да носи и напълно противоречиво значение – например прикриване на информация за себе си с цел самозащита или като форма на неодобрение или дори като агресия към събеседника. Изследователят Икуко Накане посочва, че де факто, тишината, като елемент от културата на общуване на японците, може да замести почти всички функции на речта в зависимост от ситуацията. Оттук произлизат много възможни превратни разбирания между културите.

Заедно с тези функции на тишината, изтъкваме и някои други. За японците е например характерно, че не само прикриват негативните си емоции, което се прави и в култури като американската, но често ги маскират с усмивка, сочат изследвания на Пол Екман. Освен това, тишината се свързва и с йерархията, Лебра сочи, че „тишината е задължение на нисшестоящия в определен контекст и привилегия на висшестоящия в друг“.

Културата на привилегироване на тишината в Япония трябва да се асоциира и с една друга идея – за предимството на действието пред говоренето, което показва близост с дзен-традицията. Прилагаме примери, които демонстрират отношението на японец към своя гост – японецът предпочита да поеме отговорност за обгрижването му, а не да се счита за длъжен да му даде свобода. Най-накрая, цитираме изследвания, показващи тенденции при японците за по-голяма толерантност към паузите преди взимането на думата, за по-дълги паузи по време на общуване като цяло и за „употреба“ на тишината като знак за концентрирано размишление, независимо дали сам или сред група хора.

След разглеждането на проблема за тишината, продължаваме с друг елемент от невербалната комуникация на японците – личната територия и личното пространство. Според Алън Пийз азиатците, и японците в частност, имат по-малко лично пространство от европейци и американци. Едуард Хол потвърждава тази теория, но също така изтъква, че физическата дистанция е фактор, който не притежава значение при общуването на японците. Според изследователя, не личното пространство, а други знаци, показват позицията в обществото и степента на близост – такива са дълбочината на поклона и употребата на неформална или официална форма на езика. Потвърждаваме тези тенденции при разглеждането на въпроса за проксемичните особености при общуването с японци, изтъкнати във френските свидетелства от ерата Мейджи.

Преминавайки към темата „кинесика на японците“, поясняваме, че типът жестове, които си поставяме за цел да обобщим в тази част на дисертационния труд, са най-вече изобразителните, указателните и условните жестове (жестовете, притежаващи ясен за културната среда смисъл), които смятаме, че по най-ясен начин отразяват спецификата на японската култура и традиция. Като въведение в темата, изтъкваме някои общи забележки за невербалната страна на комуникацията с японци, взаимствани от П.С.Тумаркин. Изследователят предупреждава за съдържаността на японците по отношение на мимика и жестикулация, за тяхното избягване на докосвания и на зрителен контакт при общуване (продължителният зрителен контакт би се сметнал за акт на агресия или за липса на възпитание) и за ролята на поклона, която в Япония замества ръкостискането при запознанство и среща. Тъй като ръкостискането е непривично за японците, то може да остави у чужденеца в Япония погрешни впечатления за отношението на местните хора – например за вялост и студенина. В Япония е също така от съществено значение да се спазва етикет, съдържащ прояви на почит към по-висшестоящите в йерархията, а мъжът в Япония принципно получава към себе си повече такива жестове на учтивост, отколкото жената. Към текста прилагаме и някои други практически съвети на Тумаркин за правилно невербално поведение в японска среда и за неговото разчитане.

След въвеждащата част на подглавата, посветена на японската кинесика, структурираме видовете жестове на японците в две групи: първо, представяме обобщено японските жестове, които са аналогични с европейските и са разбираеми за западния наблюдател и второ, описваме най-употребяваните японски жестове, характерни единствено за японската култура, чието разбиране от европейца смятаме за проблематично.

Сред жестовете от първата група включваме жестовете, изразяващи неконтролирана емоция или психическа дейност и тези, указващи посока на движение или подбуждане към действие. След това обръщаме внимание на представянето на условните жестове, които са възприети в Япония, взаимствани от досега със западната култура, а те са особено многобройни. Като пример за подобни жестове можем да посочим знаците с пръсти със значение „ок“, „победа“ и други фамилиарни жестове от ежедневието. Много японски условни жестове са разбираеми за европейца, макар и да не отговарят напълно на формата и на значенията, възприети в западната култура. Такива са например кимането с глава за показване на съгласие и разбиране, махането с ръка за поздрав, намигането за показване на симпатия, почесването на главата, за да се покаже неловкост или смущение, както и различни жестове, символизиращи красота, грозота и много други.

Втората група жестове класифицираме условно като „особени японски жестове“. Започваме с представянето на някои базови човешки дейности и тяхното извършване или символизиране чрез жестове у японците. Първо, разглеждаме проблема за японския поклон, който можем да приемем за универсален жест на вежливост, натоварен с изключително много значения в Япония. Освен неговото разбиране като поздрав, молба, благодарност, отказ или приемане (в зависимост от контекста), поклонът има в японския етикет различни степени, в зависимост от йерархията на събеседниците. Представяме някои от тези специфики. Семиотикът Ролан Барт свързва японския поклон с източната култура и с философията на „празната форма“ и разсъждава за погрешното тълкуване на японския поклон като сервилност. Прилагаме в текста неговото тълкуване.

След въпроса за японския поклон, продължаваме темата за специфичните японски телодвижения, като разглеждаме последователно японския седеж и позиция на тялото, жестовете за посочване на собствената си личност, различни специфични жестове с ръце, показващи одобрение или отхвърляне. След това представяме японския маниер за подаване и приемане на предмет или подарък в официална среда и жестовете, свързани с дейностите на масата. Особено внимание обръщаме на усмивката на японца като „културен феномен“ (по думите на историка Хидео Камата) и на качеството ѝ да маскира негативни емоции. Завършваме темата за кинесичната активност на японците, представяйки серия условни жестове, които са пряко свързани с японската история, култура и представа за естетика, и които нямат аналог в западната култура.

Глава III. Периодът Мейджи. Японски бит и външен вид на японците.

В третата глава на дисертационния труд си поставяме за цел да представим историческата рамка на межкултурния контакт, обект на изследването. Първо представяме серия от текстове, хвърлящи светлина върху първите контакти на европейци с местното население на Япония, състояли се през 16 в., и върху невербалния аспект на тази комуникация. Обръщаме специално внимание на документи, отнасящи се до срещата на представители на японската култура с французи. Продължаваме с преглед на основните исторически събития от последвалата епоха на изолация на Япония, за да достигнем до периода Мейджи. Съществена част от тази глава на дисертационния труд посвещаваме на описанието на бита и на елементите от външния вид на японците през епохата Мейджи, която представлява интерес за дисертационния труд.

През шестнадесети век, когато в Япония царят вътрешни междуособици, страната е обект на силно любопитство от страна на европейски колонизатори, заради митичната ѝ слава. На 23 септември 1543 г. на един от японските острови стъпват първите европейци и започва период на мисионерска християнска дейност, успоредно с активна търговия. Японците са описвани от първите западни пътешественици като изключителни домакини, изтънчени, вежливи, като представители на „най-любопитната нация измежду всички открити досега“. За японците са впечатляващи също някои технологични новости като огнестрелното оръжие, които те взимат от Европа и в последствие тези изобретения изиграват вътрешно-политическа роля в Япония. Отношението към европейците от страна на политическите лидери на епохата е променливо. Но в крайна сметка, в началото на 17 век военният лидер Токугава налага антихристиянски закони и прогонва европейците, като водещи причини за решението му са опитите за политическо вмешателство от страна на различните християнски фракции и морализаторския и ограничаващ аспект на християнското учение, неприятен за иначе толерантните японци. Историкът Кенет Хеншал обобщава в своята „История на Япония“ някои ценности и

практики на японците, оставили отпечатък в културата на страната до ден днешен. Такива са: избягването на моралното разграничение между добро и зло, прагматизма, разделянето на формалната и реалната власт и тяхното взаимно легитимиране, колективното понасяне на отговорността, качеството да се адаптират и смесват нови и стари, свои и чужди модели, предпочитанието към индиректното и към личните и семейните връзки при общуване.

Първите европейски разкази за межкултурния контакт, датиращи от 16 в., обрисуват японците като учтиви, изтънчени и цивилизовани в жестовете си, любопитни, загрижени за честта си, ученолюбиви, добри домакини, усмихнати и незлобливи хора, а невербалната комуникация представлява съществена част от описанията. Прилагаме примери от наличната литература по някои теми, които будят противоречиво отношение у европейците – моралът на японците, изразяван чрез отношението им към тялото и чрез съжителството между половете, начинът на избягване на експлицитен отказ и други. Друг въпрос, който засягаме, е този за възприемането на външния вид на японците и за техните физически данни, както и за тактиките на йезуитските мисионери как да направят положително впечатление у местните посредством външния си вид – понякога успешно, друг път - не.

Японците впечатляват западниците с множеството поклони и приятелски жестове на почит, с добрите си маниери, с „тържественото“ си поведение, когато приемат гости и в отношението си към авторитетите, с проявите си на любопитство към чужденците и към тяхната физика. Японците са описани като сдържани и контролирани в речта си, избягващи грубите думи, притежаващи гласове, които звучат приятно. Прилагаме в текста няколко емблематични цитата от историческия период, с акцент върху невербалното, за да изтъкнем как изглеждат японците в очите на европейца и респективно европейците в очите на японците. Например някои християнски мисионери оставят у японците силно впечатление на отдаденост и характер, а стремежът и готовността да преплуваш морета, за да проповядваш религията си, за японците е мистерия.

В следващите страници от дисертационния труд предаваме някои впечатления от първия контакт между едно от малкото японски посланичества

в Европа, това на Хасекура Рокуемон Цуненага, при което се осъществява контакт с представители на френската култура. Анализираме невербалния аспект на комуникацията между двете култури в няколко текста, съставени от благородници от френските градове Сен-Тропе и Екс. Френските автори отдават челно място на описанието на невербалното. Те описват с любопитство японските тяло, лице, дрехи, прически, поза, жестове. В разгледаните френски текстове от началото на седемнадесети век, бива обърнато внимание на използването на непознати аксесоари във външния вид при японците, на техния маниер на хранене и на следване на религиозните ритуали, на йерархичните отношения в групата и невербалните прояви на респект.

Прилагаме и откъси от японски свидетелства, които показват, че интересът към облеклото, външния вид и маниери на чужденците е споделен. В анализирани документи намираме и констатации за някои дълбоки културни и ценностни отлики, засягащи самата представа за цивилизованост, правила за общуване и ред. Приключваме въпроса с обобщение на основните теми, които присъстват в текстовете от 16-17 век, отнасящи се до межкултурния контакт.

В частта от дисертационния труд, в която представяме накратко последвалите исторически събития, се стремим да акцентираме върху тези социални фактори и исторически факти със значение за межкултурните различия и невербалната комуникация.

В продължение на няколко века - от 1600 г. до 1868 г., в Япония властва военен режим – шогунат, контактите с чужбина и мобилността в страната са ограничени. Начинът на хранене, на обличане, средствата за транспорт, условията за брак, типът на работа и начинът на живеене като цяло са подложени на строги ограничения в зависимост от йерархичната класова система войн-селянин-занаятчия-търговец („ши-но-ко-шо“). Респектът към висшата класа на самураите достига степен на идеализация от останалите членове на обществото. Самурайската конфуцианска етика и философия, проповядваща дълг и спазване на установените място и ред в обществото, преживява разцвет. Постепенно обаче вътрешни и външни фактори променят политическата система – търговската класа се замогва, официалните власти се

корумпират, високата образованост на обществото създава критичност спрямо висшата класа, а нова вълна от контакти със Запада притиска Япония да се отвори. Финалният акорд е нанесен от флотата на американският адмирал Матю Пери, който през 1853 г. и 1854 г. навлиза с параходи, въоръжени с оръдия, в залива на Едо, с ултиматум и изискването търговският обмен да бъде подновен. Настават вътрешни размирици, а обстановката във властта се стабилизира едва когато на 3 януари 1868 г. последният шогун се оттегля, императорската институция е реабилитирана и младият наследник Муцухито (1852-1912), заема престола. Императорът и епохата му на управление получават названието „Мейджи“ – просветеното управление.

Промените, които настъпват във всички аспекти на японското общество, са забележителни. Във всичко лидерите на отворилата се към света Страна на изгряващото слънце се вдъхновяват от идеите на Запада, но през епохата става ясно и значението на традиционните японски ценности, философия и дух, които биват съхранени и адаптирани. Общественият живот като цяло е доминиран от идеята за модернизация, която се осъществява чрез възприемане, или най-малкото копиране, на западния начин на живот. Столицата се мести символично от Киото в Едо, като новата столица се преименува на Токио. Новите институции и основните закони на страната са взаимствани по европейски образец. Заедно с тази тенденция, наблюдаваме и друга – властта отчита необходимостта от дозирането на чуждото влияние и от изграждането на собствена, национална идеология, основана на конфуцианството и шинтоизма. Ценностите и начинът на живот на бившата аристократична класа, която се саморазпуска, остават в очите на народа пример за подражание.

През периода Мейджи хиляди европейци посещават страната, голяма част от тях са наети на работа в изграждането на новите държавни институции и образователната система, за да подготвят японските кадри. Френски специалисти играят важна роля в сфери като съдебната система и армията, но и в много други. Европейците също пътешестват из Япония, привлечени от екзотиката и естетиката на страната, чиято слава обикаля света и вдъхновява много хора на изкуството.

Промените в социалната структура на японското общество са придружени от промени в заобикалящата среда – изменят се градската и селската среда, видът на сградите, структурата, вътрешното пространство и материалите на жилищата, обектите на почит и поклонение, както и външния вид на японците, техните дрехи, прически, аксесоари, представата им за красота, маниерите им на поведение, представите им за морал и за отношение между половете. Новите про-европейски модели на поведение и външен вид най-често достигат до японците посредством принципа отгоре-надолу в социалната стълбица, на чийто връх се намират императорското семейство и новите административни кадри. Прилагаме примери, в които императорското семейство представлява директен модел на подражание чрез обществените си и символични прояви. Друг особено силен двигател на промяната във външния вид на японците е страхът да не бъдеш оценен като „смешен“ – всичко, свойствено на старата Япония, се възприема масово като „смешно“, императорските декрети също прилагат такъв тип внушения.

В следващите страници от дисертационния труд разглеждаме някои проблеми от външния вид на японците, характерни за ерата Мейджи: такива са разпространяването на униформата като професионално облекло, отпадането на елементи от външния вид, определящи за старите социални класи. Даваме примери за това как гледната точка на европейците моделира общественото мнение в Япония. Обръщаме внимание и на способността на японца да приема чуждото и новото, но постепенно и чрез адаптиране, като изменя същността си бавно и посредством множество защитни механизми. Пример за това е японската концепция „вътре-вън“ (учи-сото), която приема през епохата Мейджи измерението традиционно-западно. Японецът води особен двойствен живот, ако съдим по външния му вид – вкъщи, когато си почива, той се облича с традиционно кимоно, а във „външния свят“ и на работното място – по европейски модел. Изследователят Луи Фредерик отбелязва (а този тип забележка е сред най-разпространените у западните наблюдатели) : “самият човек се променя по-бавно; макар и да намира за практично да носи мека шапка и за елегантно да показва часовника си, японецът не променя толкова лесно своя дух и начин на мислене“. Влияние на този феномен забелязваме и

когато описваме някои тенденции в трансформацията на японския дом и на семейните модели през ерата Мейджи.

В следващата подглава, озаглавена „Външен вид, облекло, аксесоари, маниери на поведение“, разглеждаме тенденциите, отнасящи се до различни елементи от външния вид на японците през епохата Мейджи. Последователно обръщаме внимание на следните проблеми: облекло, шапки, коса и прическа, мустаци и брада, грим, аксесоари, обувки, татуировки, детски дрехи, очила.

Японското облекло през епохата Мейджи представяме, като засягаме традиционните японски дрехи, привнесените отвън елементи и наложените модификации. Изтъкваме социалните роли, които съответното облекло налага на носещия го. Представяме промените в облеклото на японца у дома, на работното място, както и при официални случаи. Европейските шапки и прически, подобно на дрехите, се възприемат като символ на модерност и се разпространяват бързо в Япония, като се започне от градската общност. Европейски шапки, а това се отнася и до всякакви аксесоари от облеклото, се взаимстват без оглед на стила на обличане. Прическите са особено интересен проблем, защото бившата аристокрация притежава собствен маниер за оформяне на косата, който бива забранен, а моделите на новите европейски прически навлизат масово и с голяма бързина. Въпреки тази тенденция, която илюстрираме чрез примери, естетическите норми при женските прически се оказват по-трайни - японките предпочитат пред западните модели прически, изглеждащи им твърде прости, сложните си за оформяне традиционни японски прически. Носенето на брада и мустаци е определяно от факторите социална роля и възраст на носещите ги и носи със себе си тези данни. Традиционните японски практики в използването на грим отпадат в контакта с европейската култура, тъй като са твърде открояващи се. Те се запазват единствено при някои професии, носещи белега на консервативността. По отношение на бижута и аксесоари, демонстрираме някои японски особености и трансформациите, настъпили по западен образец. Засягаме въпроса за ролята на гейшата като задължителен „аксесоар“, притежаващ естетически функции и присъстващ на официални поводи, както и смута и неразбирането, които тази

обществена роля събужда у някои европейци. При обувките, както при дрехите, илюстрираме следните тенденции: демонстриране на висок статус в обществото, професионален ангажимент, търсене на практичност спрямо случая. Детайли от външния вид като татуировки и очила носят своите специфики, които илюстрираме в текста, и създават определени стереотипи за японца.

В рамките на третата глава от дисертационния труд, която разглежда историческата епоха, трансформациите в бита и предпоставките за межкултурния контакт в неговите невербални аспекти, засягаме темата за промените в „пространствената психология“ на японците. Описваме някои емблематични пространства за японца от епохата Мейджи като домашно и обществено пространство. Завършваме главата, представяйки някои чувствителни и особено коментирани в първичните документи теми от межкултурния контакт – японската комуникативна дистанция, възприемането на голотата, особената японска седяща позиция на тялото, тенденцията за подражание на авторитети и за миксиране на японски традиционен и западен модерен стил на обличане.

Глава IV. Межкултурни различия през погледа на французите в Япония през ерата Мейджи

Четвъртата глава на дисертационния труд представлява своеобразен център на обекта на изследването и логическо следствие от предишните глави. В нея представяме конкретен пример за межкултурни различия в невербалната комуникация, чрез анализирането на следните първични документи - разкази, хроники, пътеписи на французи, посетили Япония през епохата Мейджи. Френските пътешественици от края на 19 в. и началото на 20 в. са пионери във френско-японския контакт в една епоха, когато японската култура е „на мода“ в целия западен свят, а написаното от тях достига до широката френска общественост и дори я надскача, вдъхновявайки други автори и произведения на изкуството с истинско световно значение. Във въвеждащите страници на четвъртата глава илюстрираме чрез примери ефекта на тези писмени произведения за създаването на стереотипен образ за японца на Запад, на базата на пречупената през европейската култура японска невербална комуникация. Засягаме също така въпроса за различните подходи на френските автори да гледат на местното население – като колонизатори или като изследователи. Представяме използваните първични източници, сред които съществена роля играе сборникът, съставен от изследователя Патрик Белвер „Пътуването в Япония“ (2001), представляващ антология от френски текстове, засягащи различни аспекти на японския бит и на контакта между френската и японската култури.

Структурата на тази глава от дисертационния труд следва структурата на елементите на невербалната комуникация, разработена от В. Руменчев, както следва: кинесика (движения на тялото), проксемика (пространствена невербална комуникация), вокализация (характеристики и внушения на интонацията). Обръщаме специално внимание и на внушенията чрез външен вид.

Първи анализиран проблем от френско-японските културни различия в невербалната комуникация е въпросът за **кинесиката**. Представянето на японските типични телодвижения, които предизвикват активни тълкувания във текстовете на френски език, започваме с японския поклон. Поклонът е силно коментиран заради многообразието от функциите си за японците – от прозаичен поздрав до преклонение, а също така заради само частичното си припокриване със значенията, които му се придават на Запад. Даваме примери от литературата за различни френски разбирания на японския поклон – като пример за сервилност и дори неискреност, благородство, церемониалност, респект към авторитет. Правим аналог със западното ръкостискане и изтъкваме някои възникващи неразбирания при межкултурната обмяна на поздрави. Представяме и японските кинесични прояви, които придружават поклона и тяхното интерпретиране от французите.

Продължаваме представянето с външните прояви на респект от страна на японците по отношение на европейците, които се намират в Япония. Европейците получават от представителите на обикновения японски народ отношение като към висши официални лица и в това си качество, европейците са обект на всички невербални прояви на уважение, както и на прояви на естествено човешко любопитство към различното и непознатото. Прилагаме и свидетелства, които говорят за различните социални образи, предизвикващи респект в Япония от епохата Мейджи – представителите на старата и новата власт, за начина, по който тези авторитети си съжителстват и за проявите на уважение спрямо тези субекти и между тях. Даваме примери за различията у французи и японци относно поведението, което се очаква да покаже един член на обществото, заемащ висока позиция в йерархията. Преминаваме към представянето на един специфичен проблем – този за символиката на погледа, обменян между представителите на японския народ и неговия суверен, който през разглежданата епоха прави публичен своя физически образ. До тази епоха императорският образ е недостижим, с оглед на своята божественост. Разглеждайки този проблем, прилагаме тълкуването на френския изследовател и специалист по епохата Мейджи Еманюел Лозран.

От проблема за поклона и за проявите на респект към авторитет, продължаваме към едно по-общо представяне на концепцията за „поздрав“,

демонстрирано на едно ежедневно ниво на межкултурния контакт. Обобщаваме проявите на внимание между френските пътешественици и представителите на обикновения японски народ. Много френски автори не пестят думи в позитивните си впечатления от японските жестове на почит и от цялостната атмосфера на любезност на японците: „влизаш – добър прием, тръгваш си – приятелски поздрав: никога сбивания, никога жестове на насилие“, пише авторът Жорж Буске. Отчитаме и някои случаи на обратно на описаното уважително и вежливо отношение, когато невербалните прояви на любезност са умишлено по-слабо изразени или криво разбрани заради межкултурните различия между французите и техните японски домакини. Като обобщение, в огромната част от писмените свидетелства, невербалните прояви на вежливост на японците изглеждат в очите на французите много по-многобройни и много по-акцентирани, отколкото е прието на Запад, което, както изтъкваме, води до различни тълкувания.

Анализът на межкултурния контакт в описанията на френските пътешественици продължава с разглеждането на комбинации от няколко успоредни невербални кинесични прояви или т.нар. „букети“ от жестове. Представяме различни типични ситуации, където японците придружават различни жестове със смях и усмивка. Тук засягаме и проблематичната за европейския морал ситуация на общуване, при която фактор е голотата - японците не показват никакво смущение от голотата на събеседниците, дори в случаи на присъствието на мъже и жени заедно. Допълваме темата с информация за жестовете на любопитство от страна на японците към тялото и дрехите на европейските гости.

След този проблем, извеждаме някои японски жестове, които определяме като „нестандартни“ в очите на европейца, и които френските пътешественици наблюдават и описват, когато попадат в по-традиционна и кодифицирана среда, както и сред представители на малцинствени групи, притежаващи специфични невербални знаци и сигнали. С тази цел прилагаме няколко свидетелства за кинесиката на малцинствената група Айну, обитаваща най-северните части на Япония. Открояваме и жестикулацията на японци, практикуващи традиционни дейности и изкуства като борци сумо, участници в

театрални постановки или религиозни практики – тема, която също представяме през очите на френските гости на страната.

Преди да преминем към следващия проблем, правим обобщение на коментарите на френските пътешественици за жестикулацията на японците при ежедневните срещи и контакти – жестовете са оценявани от французите и с тяхната специфичност, но най-вече заради фактора количественост и в хармония с цялостното впечатление за любезност, произтичащо от невербалното поведение. Обръщаме внимание на езиковите средства, с които французите квалифицират японското невербално поведение и които носят в себе си информация за създаденото у европейците впечатление.

Темата за прикриването на емоциите и избягването на външен израз на кинесично равнище, започваме със засягането на един особен „спектакъл“, разпалващ силно интереса на европейците, които посещават Япония – актът на ритуално самоубийство „харакири“ (или „сеппуку“). В анализирания текстове присъстват описания на такива сцени, наблюдавани например в театър или в по-редки случаи – на живо. Цитираме свидетелството на Абел Бергас дю Пети-Туар, капитан на кораб, който наблюдава екзекуция на японци и сцена на харакири, наказание за кръвопролитно спречкване между японци и френски моряци. Коментарите на французина са особено любопитни, защото свързват наблюдаваната сцена с културните установки в Япония. Авторът заключава, че западната идея за наказание на извършителите не постига целта си заради межкултурните различия. Липсата на външно показване на чувства у японците илюстрираме и чрез коментарите по този въпрос на Ролан Барт. Философът пише за погрешното възприемане на японца като „безчувствен“, на основание на чертата му да не показва чувствата си външно. Прилагаме и някои коментари на французи от епохата Мейджи, в които авторите намират повърхностно и опростенческо обяснение за качеството на японците да не показват външно емоции.

Следващите изложени теми засягат въздействието на европейските модели на поведение над японската невербална комуникация. В Япония през ерата Мейджи се възприемат хаотично и без задълбочено разбиране европейските маниери, което става успоредно със спазването на стари норми.

Представяме например традиционните японски порядки на отношение на японца към жената и възникването в японското общество на нови типаж-модели за подражание, като този на служителя в администрацията, който се държи галантно и притежава джентълменски обноски. На тези хибридни поведенчески модели като цяло се гледа негативно в анализиранияте френски текстове.

От друга страна, поведението на японската жена, следващо традиционните японски представи за женствено поведение, всява неразбиране у европейците – в анализиранияте текстове откриваме оценки, вариращи от забележки за нисък морал до възхита пред деликатността на жестовете на японките.

Някои френски автори се опитват да се поставят на мястото на японците в межкултурния контакт и окачествяват своите сънародници и европейците като цяло като „брутални и нескопосани“ в жестовете си варвари, неспособни да контролират тялото и емоциите си и да стоят на едно място без да се движат непрестанно. Приключваме въпроса за обмена на кинесични модели на поведение между представителите на двете култури с обобщение на водещите впечатления и оценки на японските жестове, които биват изтъквани в текстовете на френски език от епохата Мейджи. Даваме примери за степента на допустимост, когато традиционните порядки за невербално поведение на японците биват нарушавани от чужденците и за тактиките, които европейците прилагат, когато съзнателно нарушават японския етикет и норми в това отношение.

Преминаваме към въпроса за позицията на тялото на японците, като обръщаме специално внимание на седящата поза „сейза“, която е описвана по всевъзможни начини във френските текстове, понякога диаметрално противоположни. Позата на седеж на колене, възприемана като най-практична от японците, се асоциира от французите понякога с дисциплината и излъчването на достойнство и строгост, а друг път се описва като крайно неестетична и принципно неудобна. Авторът Едмон Кото тълкува седящата поза на японците като пример за цялостното кинетично поведение на японците и различията в културите и заключава, че европейците не знаят какво да правят

със своите крака и ръце, когато седят, за разлика от японците, които са открили удобна поза, където цялото тяло е ангажирано. Други емблематични позиции на тялото, обект на забележки за межкултурните различия, са позите на покой на японците, които според френските наблюдатели създават внушение за пълна отпуснатост, контрастираща с внушението за дисциплина при седящата позиция. Коментираме също позицията на тялото на японците при ходене, както и взаимстваните позиции на тялото между европейската и японската култури.

Лицевата мимика е следващият проблем, който разглеждаме в рамките на темата кинесика. Както днес, така и през епохата Мейджи, японската усмивка привлича най-много коментари. Много френски автори изтъкват нейната функция на „национална черта“, мнозина сочат усмивката като алегория за самата Япония. Сред другите ѝ функции, които изкрystalлизират след анализа на френските текстове, открояваме качеството да „смекчава чертите“ на лицето на японците, функцията на универсална „маска“ и особено объркващото за европейците качество на японската усмивка да прикрива негативна емоция. Същевременно, въпреки практиката японците да прикриват вътрешните си емоционални преживявания, прилагаме примери за „стратегическа точка“, когато френските събеседници откриват (или си мислят, че откриват) изтичане на автентична информация.

Проксемика. В проксемичен план Япония през ерата Мейджи възприема нови модели за структуриране на пространството за живеене – дом, град. Налагат се нови концепции, като тази за обществено пространство по западен образец и за спазване на определена физическа дистанция от морални подбуди. Същевременно традиционните порядки, отнасящи се до възприемането на пространството, са в голяма степен валидни и съжителстващи си с новите тенденции и това привлича вниманието и коментарите на френските пътешественици. В частта на дисертационния труд, посветена на проксемиката, разглеждаме как французите възприемат характеристиките на японското лично пространство. Потвърждаваме наблюденията от трета глава, според които личното пространство на японците

и понятието за лична територия имат колкото реални, толкова и абстрактни характеристики, дефинирани от силното чувство за група и общност. Извеждаме концепцията за съществуването на известни „невидими стени“ в поведението на японците, произлизащи от стремежа да не нарушиш комфорта на събеседника в ситуация, при която реалното пространство е споделено или е разграфено единствено от пропускливи хартиени прегради, или изобщо липсват физически прегради. Друг въпрос, който извличаме от анализирани първични документи, е проблемът за структурирането на пространството и разполагането на авторитетите и на участниците в общуването при формализирани и неформални обстоятелства. Засягаме и въпроса за отношението към чужденците в пространствен аспект. Показваме с примери как последното варира от стремеж към тяхното изолиране и дори изключване от обществото, до крайно привилегировано отношение, в зависимост от контекста. Засягаме също въпроса за възприемането на голотата, който третираме като елемент от проксемиката, доколкото френските пътешественици свързват в свидетелствата си японската липса на свенливост с усещането за навлизане в личното пространство.

Японският дом притежава качества, които са широко коментирани от френските пътешественици. Сред тях изтъкваме и илюстрираме качествата отвореност и произхождащата оттам невъзможност за усамотение, празен център (разбирано в абстрактен и социален смисъл, и съвсем осезаемо – като отсъствие на позната мебелировка), чистота. Коментираме и обобщаваме виждането на френските пътешественици за японската градина като пространство с особени качества и функции.

Използваме въпроса за структурирането на градското пространство, за да илюстрираме японското разбиране за социално-споделено пространство, отразяващо „високата контекстност“ на японското общество, в което от първостепенна важност е създаването на лични контакти. Изтъкваме ефекта от трансформирането на японското градско пространство под влияние на западната култура и по-конкретно демонстрираме парадоксите на налагането на „обществено пространство“, което не отговаря на японските традиционни представи.

Въпросът за японското възприятие за лично пространство е изключително объркващ за европейците. От една страна, японската комуникативна дистанция е по-къса - даваме примери от литературата, илюстриращи как по-малкото лично пространство на японците създава дискомфорт у френските пътешественици или довежда до превратно разбиране. От друга страна, личното пространство на японеца е зависимо от други фактори и е повече абстрактно, отколкото реално. Същото се отнася за личната територия, която е по особен начин споделена с членовете на групата – била тя семейна или професионална. Прилагаме текстове, при които засягането на тема-табу провокира поставянето на „невидима преграда“ в поведението на японеца, която французите тълкуват като изключителен пример за рицарско поведение или като силно лицемерие. Коментираме възможните подходи за преодоляване на тази ситуация, изведени от споделения опит на френските пътешественици.

По-малкото лично пространство на японците, комбинирано с тяхната липса на срам от физическата голота и от съжителството на половете в ситуации, които биха били сметнати за неудобни на Запад, провокират много неразбираеми за французите преживявания. Заключениеята на френските автори, които извеждаме от прочита на текстовете, варират от оценки за нисък морал, „промискуитет“ и примитивност на нравите, до възхита пред японската невинност и съжаление за промените, настъпили под влияние на западната представа за морал.

Завършваме темата за межкултурните различия Франция-Япония по отношение на проксемиката, с проблема за мястото на европейците в Япония. Техният статут на модел за подражание в японското общество от епохата Мейджи им носи много привилегии, но в много отношения западниците се сблъскват със съвсем осезаеми граници на допускане, които те не могат да преминат – изолирана територия в определени „градове, предназначени за чужденци“ и намалени права, напомнящи ограниченията от времето на шогуната.

Вокализация. В последната част на четвъртата глава на дисертационния труд, посветена на вокализацията, обръщаме внимание на впечатленията, които френските автори добиват за японските си събеседници и за посланието, което те им поднасят, на базата на различни компоненти от интонацията. Разглеждаме последователно проблемите мелодика, сила, тон, ритъм на гласа, засягаме темата и за смислово натоварените паузи в речта.

Цялостното впечатление от мелодиката на японската реч, споделяно от френските автори, е за странност и чуждост, за звучене, което е твърде нестандартно за „европейското ухо“. Това впечатление се пренася и върху японската представа за музикалност като цяло. Френските пътеписци откриват в звученето на речта на японците различни качества като „провлачено, меланхолично звучене“, непознат „гърлен звук“, особено „свиствене при вдишване на въздух“, на които авторите придават различно значение.

Мелодиката на японския глас създава не винаги усещане за неприятна странност, а в някои случаи силно положително впечатление, при което „звучността на гласа“ на японците изразява техния стремеж към създаване на комфорт у събеседника.

По отношение на силата на японския глас, мненията на френските автори варират. Гласът на японската жена е описван като много контролиран, тих, звънък и приятен за ухото на европейците. Заедно с това и в парадоксално противоречие на японското гостоприемство, французите се удивляват на качеството на японците да вдигат ужасна олелия, когато са в група. Анализирайки френските текстове, отчитаме връзка на този проблем с високата контекстност на японската комуникация и с някои наблюдавани характеристики на японската проксемика.

Японският тон на гласа във френските свидетелства също дава основание за обобщения относно междуполовите различия. Ако женският глас „гали“, то в интонацията на японския мъж французите откриват при определени обстоятелства заплашително и враждебно звучене. Илюстрираме също така въпроса за прикриването на негативна емоция при японците чрез тона на гласа и евентуалното пропускане на автентична информация за психологическото състояние именно през този невербален канал.

Ритъмът на японската реч е също проблем от вокализацията, за който намираме коментари във френските свидетелства от ерата Мейджи. Илюстрираме чрез примери от литературата следните негови функции: усилване въздействието и внушението на речта, привличане на внимание, съпътстване и подкрепа на тежкия физически труд.

Приключваме изследването на межкултурните различия в невербалната комуникация между японци и французи, като си даваме сметка за ограниченията, наложени от избрания научен подход – чрез текстови анализ на документи, представящи приоритетно погледа на единия от двата субекта на контакта, този на френските пътешественици. Същевременно, имаме впечатлението, че сме поставили някои основни проблеми, имащи важно значение за межкултурните невербални различия и в съвременността, и изразяваме надеждата, че проблемът за невербалните различия Европа-Япония ще бъде доразвиван тепърва.